

פרק עשרים ושלושה

זריעה באמצעות מכשיר גרמא בשביעית

לקראת שנת השמיטה תש"מ פותח במכון "צמת" בהמלצת הרב גורן זצ"ל מכשיר זשהיה שמטרתו להוות פתרון טכנולוגי חלופי לשימוש בגוי לזריעה ולעשיית שאר מלאכות האסורות מדאורייתא לאחר "היתר מכירה". בתחומין ב' (עמ' 428) התפרסם מאמרם של הרב ישראל רוזן ויאיר מאיר שהסבירו את הרקע ההלכתי עליו מבוסס פתרון זה ואת דרכי פעולתו של המכשיר והשימוש הנכון בו.¹

מימות הרב קוק זצ"ל מוסכם על הכל ש"היתר המכירה" שהונהג לשעת דחק גדולה ביותר נקבע במפורש כמתיר אך ורק מלאכות דרבנן.² כמו כן, מוסכם שזריעה הינה מלאכה דאורייתא שנאמר "שרך לא תזרע" (ויקרא כה, ד). ועל כן, היתר הזריעה באמצעות מכשיר הגרמא מבוסס על שלוש הנחות:

1. לאחר היתר מכירה מותר לעשות גם מלאכות דאורייתא בדרך שאסורה רק מדרבנן.
2. אין התורה אוסרת זריעה בגרמא בשביעית.
3. זריעה בטרקטור המופעל בעזרת מכשיר גרמא וגז קבוע לא נחשבת לזריעה אלא לגרימת זריעה בלבד.

הגישה הרווחת היא שהיתר זה נקבע ע"י הגאון הרב צבי פסח פרנק זצ"ל. לענ"ד, כפי שיוכח לקמן, אף שלהנחה השניה יש יסוד בדבריו (אם כי לא יסוד מוחלט כיוון שהרצ"פ

המכשיר עצמו איננו משפיע על הזריעה או על החרישה במאומה ואלו נעשות כרגיל. כל תפקידו הוא להביא לידי כך שהורדת המחרשה או המזרעה לא תעשה באופן ישיר, אלא ע"י שיעון אוטומטי שתוך מספר שניות (ע"פ הוראת הרב גורן 10 שניות. למעשה, נצטמצמה ההשהיה לכ-5 שניות ואף פחות מכך) יגיב על לחיצת כפתור, שלכשעצמה איננה עושה דבר אלא רק מחברת מעגל (בדומה להדלקת מתג חשמלי של נורה סמוך לדגש ש"שעון שבת" מחבר את "זרם החשמל"). ההנחה היא שיש להשתמש במכשיר בכל התחלת זריעה או חרישה (תחילת שורה, לאחר מכשול או לאחר עצירה), והכוונה היא שכלי החרישה או הזריעה ירדו תמיד רק לאחר שהטרקטור נמצא כבר בתנועה, כאשר דושת הדלק מכוונת למצב קבוע ("גז קבוע" ועי' הערה 11). מכאן ואילך נעשות החרישה והזריעה כרגיל. שימוש נוסף בגרמא נעשה בזמירה בכרם כאשר מזמרה פנאומטית חוברת למכשיר גרמא (עי' לקמן הע' 15-16). מדברי הגאון רשכבה"ג הרב יצחק אלהנן ספקטור מקובנה משמע שאסר כל מלאכה ע"י יהודי (עי' במאמר הרב נריה זצ"ל ב"דבר השמיטה" הוצ' בני"ע תרצ"ח ומשם ב"שנת שבתון" בעריכת י. איזנברג עמ' 107). אך מדברי הגאון ר' יהושע מקוטנא בישרעות מלכו נ"ג ונ"ו משמע שלעניים שאינם יכולים לשכור פועלים כן התירו לעשות מלאכות דרבנן. לעומתם ע"י בדברי הגאון ר' שמואל מוהליבר (נדפס במאמרו הנ"ל של הרב נריה) שהתיר גם מלאכות דאורייתא בשעה שלהערכתו איסור מלאכות אלו היה מביא לגוויעתם ברעב של הפועלים והמתיישבים (מעניינת עמדתו כלפי ה"קולוניסטים" העשירים שלהם הורה לשכור לצורך עבודתם את אחיהם היהודים העניים ובדומה למה שמצינו בחוה"מ (או"ח תקמב, ב) שהתירו לעשות מלאכות ע"י פועל שאין לו מה יאכל ולצורך הפועל). בעניין הכרעת הרא"ה קוק זצ"ל ע"י ב"אגרת השמיטה" (רפז) שההיתר איננו כולל מלאכות מהתורה או מלאכות שאין הישוב ניוק בהתאחרם. ובאגרת רפט מסביד הרב קוק שההיתר לגבי מלאכות דרבנן הוא כיון "שאי אפשר שלא יעשו ע"י ישראל מפני תיקון הישוב ודוחק הפועלים העניים".

פרנק בעצמו נסתפק בעניין זה), הרי שאין מקור בדבריו לא להנחה הראשונה ולא להנחה השלישית. ממילא, כפי שנראה אין מנוס מלומר שהיתר זה הינו "חידוש" שאי אפשר ליהסו לגרצ"פ פרנק זצ"ל.

נדון בשלשת ההנחות הללו כסדרן:

1. מלאכה דאורייתא בדרך האסורה מדרבנן לאחר היתר מכירה

במשפט כהן (סימן סז) כותב הרב זצ"ל שאם ייווכח לדעת "שבאמת הסבת ארבע המלאכות לידי נכרים במשך השביעית גורמת הריסה למצבם של הפועלים", הוא מוכן לחפש אחר עצה "על איזה מהמלאכות" שלא יהיה בהם איסור תורה. ומוסיף שאמנם "עז כה עוד לא נתברר לי שיש בזה הריסה כל כך", ושלמעשה "תודה לא-ל יתברך עד כה לא התרתי גם חרישה ע"י ישראל בשום מקום". "ואם יבוא הדבר שיהיה הכרח לחפש על זה איזה תיקון, אז יש לנו להחליט שהזריעה תישאר בהכרח ע"י נכרים ועליה אין שום עזר להקל ממנה אפילו בכל דהו. אבל על שלשת המלאכות הנשארות - שהן זמירה, קציר וביצירה - יש בהן דרכי היתר במקום דחק גדול". דהיינו, הרב קוק מוכן בשעת-דחק גדולה לחפש תיקון ודרך היתר לזמירה וביצירה ובצירה ואיננו מוכן לחפש תיקון והיתר לזריעה ולגביה יש להחליט שלפחות היא תישאר בהכרח ע"י נכרים, ואין הוא מוכן לשמוע כי עצה להקל בה בכל דהו.

וכן מדגיש הוא את עמדתו זאת גם באיגרותיו (רפז): "אבל בכלל הנני צריך לבאר שרש החרישה, הזריעה, הקצירה של כל מיני יבול האדמה והאילן, והזמירה הינן המלאכות שיש להן כוח של איסור תורה, ובכולן יש איזה אופנים וצדדים שעל פי שאלת חכם במקום שיש דחק, להורות באיזה עצה לטובת היישוב ולתקון הפועלים חוץ ממלאכת הזריעה שעליו אין שום צד ואופן בעולם לגלות בה שום היתר להיעשות ע"י ישראל"³.

לכאורה, יש מקום להקשות מדוע חמורה זריעה משאר המלאכות האסורות מן התורה מדוע שם אין הוא מוכן למצוא דרך להקל ע"י הורדת האיסור למישור דרבנן? קשה מאד לומר שבימיו לא נמצא פתרון מעשי הלכתי לכך, ושהוא לא חזה שפתרון כזה עשו

3. בענין החשש בימינו לפגיעה בהתישבות החקלאית היהודית כתוצאה מהעסקת נכרים, ראה מה שהבאח במחברתי "שמיטת תש"ז בכפר עציון" הע' 87 בעמ' 77 בשם הממונה מטעם שר החקלאות על הסיפוי בבעית ה"השתלטות הזוחלת" של ערבים על הקרקעות החקלאיות במדינת ישראל, שאע"פ שבענין זו עומדים אנו בפני בעיות חריפות וקשות, אין חשש לפגיעה משמעותית, אם העסקת הערבים תהיו זמנית ולא תנתן להם אפשרות למגורי קבע באיזור הקרקעות שאותן הם נשכרו לעבד. ובענין החשש להשתלטות ערבית על קרקעות כתוצאה מהוברתם בשמיטה, הביע הממונה הנ"ל את דעתו, שאין סיכוי רציני של "השתלטות זוחלת" של השכנים על הקרקעות, אם יינקטו אמצעים מינימליים הדרושים כדי לשמור על הקרקעות.

כאשר לקושי הנפשי שבהעסקת נכרים, אמנם קיים קושי נפשי מבורך אצל חלק גדול מהחקלאים בקיבוץ-הדתי, אך על קושי זה היה ניתן להתגבר אילו כנגדו היה ניצב קושי נפשי גדול ממנו של זריעה בשמיטה ואף של מכירת ארמותינו לנכרים. בכל אופן, בענין זה קיים עיוות מסוים אם יש קיבוצים המוכנים להתגבר על קושי נפשי זה במקרים של חשש לזק כלכלי ניכר, ואין הם מצליחים להתגבר על אותו קושי כאשר הם ניצבים בפני חשש לבעיה הלכתית רצינית.

הימצא בעתיד (בעיקר, שכל דבריו שם מופנים לעתיד - "ואם יבוא הדבר שיהיה הכרח"). כי מדוע, דרך משל, אין הוא מוכן להציע לזרוע מתחת לגג, כלאחר יד, ע"י קטן או גרמא (רעיון הזריעה בגרמא, דהיינו ע"י "עגלה מנוקבת" שנמשכת על ידי שוורים והזרוע נפול והולך מעצמו ידוע היה כבר בתקופת הגרמא - עיין ב"מ ק"ה סע"ב ברש"י)? כמו כן, קשה להניח שלדעת הרב קוק זצ"ל כל זריעה בכל דרך שהיא אסורה מדאורייתא, ואין כלל אפשרות של זריעה שלא יהיה עליה חיוב מדאורייתא.

הסיבה לחילוק בין זריעה לשאר מלאכות האסורות מהתורה מבוארת מתוך דינו עניין זמירה בתשובתו הנ"ל (סימן סז) ובקונטרס אחרון של שבת-הארץ (אות יא). שם הוא מוכן להתיר תיאורטית זמירה בשינוי (שינוי בצורת הזמירה ולא בפעולת הזמירה, דיוקא שינוי כזה שיש לו מקור בירושלמי שאמנם מחשיבו לשינוי), אך ורק לאחר שהוא מעלה ספק גדול אם הזמירה כפי שנהוגה כיום היא מלאכת הזמירה האסורה מהתורה, או שהנעשה כיום איננו זמירה אלא זינוב, פסול או זרוד שכלל לא נאסרו מהתורה, ואולי אף ויתרים לכתחילה לאוקמי אילנא, וממילא, לא מדובר כלל באיסור מלאכה מדאורייתא. ספק זה מבוסס, לדעתו, על העובדה שתכלית העבודה שונה לחלוטין (קיום הגפן ולא הרבות צימוח ופירות); על העובדה שמבחינה מקצועית הפעולה שונה לחלוטין (חיתוך ל הזמורה כמעט, לעומת חיתוך קצוות הזמורות); ועל העובדה שהפעולה נקראת בשם זונה מהזמירה האסורה (זינוב, פסול או זרוד)].

רק בעקבות חידושו זה מוכן הרב קוק זצ"ל לומר שיש מקום להתיר את "חיתוך זמורות" ע"י שינוי, ורק במקום הפסד גדול, וכשאין כל אפשרות לעשות ע"י נכרי.

כיוצ"ב לגבי קצירה וביצירה. כיוון שהתורה לא אסרה את כל הקצירות והביצירות, הרי במפורש התירה לאכול את תבואת השדה שעלתה מעצמה, וכל האיסור הוא רק ירך הקוצרים, כבעל הבית, ורק כאשר יש בפירות קדושת פירות שביעית. לכן אם תופקר שדה והיבול יקצר בשליחות ביה"ד ותמורת שכר פעולה, לכאורה, אין כל איסור תורה כך (לא בגלל שעושים מלאכה אסורה בדרך של היתר, אלא שמלאכה זו כלל איננה אסורה). בזה תובן גם הדגשת הרב קוק זצ"ל באגרת הנ"ל: "ודרך ההיתר ערוך הוא לכל עניינים שיש יסוד חזק שעיקר חיובם הוא מדרבנן".

דהיינו, הראי"ה קוק זצ"ל מוכן להתיר בשעה"ד בדרכי שנוי רק פעולות שיש ספק גדול הן אסורות מהתורה (חרישה, זינוב, ביצירה וקצירה שלא ע"י בעה"ב). לעומת זאת, יעה שודאי אסורה מהתורה, ולא מצינו זריעה שהותרה בשביעית, אין הרב קוק זצ"ל יכן לגלות בה שום צד היתר, גם אם יוצעו דרכים לזריעה שאולי אין חייבים עליהם יאורייתא (שינוי, גרמא, גג וכד').

נקודה זו מודגשת גם בדברי הגרש"ז אויערבך שליט"א, שאע"פ שכתב (בתש"ד) על תר המכירה ש"יסודותיו בהררי קדש ונתקבל ונהוג למעשה בכל אה"ק... אך עם זאת זנוב, "ואין שום מקום להתיר שום עבודה לישראל לאחר המכירה כי אם לדעת ספר זרומה הסובר שלעניין קניין נכרי חשובה א"י בזה"ז כמו סוריה שמועיל בה קניין נכרי

להתיר גם עבודה. ונחלקו בזה אם יש לסמוך בשעה"ד על דעה זו שהיא רק דעת יחיד⁴ ברם אף המתירים לא סמכו להתיר עבודת הארץ והאילן כי אם לעניים שאין ביכולתם לשכור פועלים נכרים. וגם זה דווקא באותן עבודות שבזמן ששביעית נוהגת מן התורה אסורות רק מדבריהם. אבל אותם עבודות שעיקר איסורן הוא מן התורה - לא התיר לעשות, אלא ע"י פועלים נכרים, ולא ע"י ישראל בשום אופן ועניין" (הקדמה ל"מעדנן ארץ" שביעית).

מדברים אלו מתברר שכלל לא פשוט להתיר לישראל לעשות מלאכה דאורייתא לאחר היתר המכירה, גם כשעושה אותה בדרך האסורה מדרבנן בלבד. יתירה מזו, כיוון שמעיקר הדין, גם לאחר היתר מכירה נאסר על ישראל לעשות כל מלאכה, כולל מלאכות דרבנן אלא א"כ מדובר בעניים שאינם יכולים לשכור פועלים, הרי שמטעם נוסף אין כלל תועלת בהורדת רמת האיסור למישור דרבנן, כיון שגם אז מן הדין יהיה לעשותו ע"י נכרים. נכו הוא שקשה מאוד לחזור ולאסור מלאכות מדרבנן שהותרו בעבר אף שנשתנו התנאים⁵, אין הצדקה להוסיף על היתרים אלו היתר קבע נוסף. ודאי שבתקופה בה ב"ה אין שעו הדחק גדולה ועצומה, כפי שהייתה בתקופת המתירים הראשונים, ובעת שהספקות לגבי תוקף "היתר המכירה" התגברו מאוד לאחר שבעז"ה זכינו לגאולת הארץ מידי נכרי מחובתנו לשכלל את קיום מצוות השמיטה, ולא להוסיף היתרים שלא נאמרו אף בשעו דחק גדולה ביותר ובשעה ש"היתר המכירה" היה פשוט ביותר.

בדברי הגרש"ז אויערבך טמונה גם ההבחנה שבין איסור עשיית מלאכות אחר היתר מכירה ובין הפקעת קדושת היכול. מדוע לגבי קדושת הפירות שהיא מדאורייתא מספיק היתר המכירה, מה שאין כן לגבי מלאכות? הסיבה לכך פשוטה. אף שיש מקום להכריז שקניין הנכרי מועיל להפקיע את קדושת הפירות, קשה מאוד לומר זאת לגבי קדושת הארץ, וממילא, איסורי המלאכה נשארים בעינם (איסורי דאורייתא ודרבנן). אף ה"בי יוסף" שמכריע בתוקף שאין קדושת שביעית בפירות נכרים⁶ מזדה שאסור לעבוד בקרקע

4. בפשטות נראה שדעתו זו של ס' התרומה נובעת מדעתו להלכה שקדושת הארץ בטלה כוח"ז, ומידי דין א"י כדן סוריא שקדושתה רק מדרבנן ולכן מופקעת היא בקניין הנכרי. לאור זה, יתכן וכיום שהאזרה ונכבשה ע"י ישראל, שוב חלה קדושת הארץ גם לדעת סה"ת, וממילא גם לדעתו לא יהיה קנין לנכרי להפקיע, ומשמע שחיוב שמיטה כיום עשוי להיות לדעתו מדאורייתא (עיי' במבוא לשב"ה פ"י שלדעת הרב קוק זצ"ל יתכן ויש קניין לנכרי להפקיע מהחיוב דרבנן, אף שקדושת הארץ מדאורייתא ולא כדברי "בית הלוי" המובאים שם. ועיי' עוד ב"מעדני ארץ" יב, ד. אך עיי' גם בחזו"א שביעית כ, ז).
5. כיום אין איש מעלה על דעתו לעשות מלאכות דרבנן ע"י נכרי אף שלכתחילה הותר הדבר רק לעניין כמו"כ, הכל קוצרים ובוצרים כרגיל כשלוחי אוצר ב"ד, אף שלכתחילה הייתה הוראה לעשות ע"י ג והיתר קצירה ובצירה ע"י "אוצר ב"ד" הותר רק מדוחק ולאחר שאלת חכם בכל מקרה לגופו ("משנן כהן" סו, אגרת רפו ועוד).
6. יש מקום לעיין אם דעתו זו של ה"בית יוסף" אמורה גם במצב בו אין קניין הגוי מפקיע מידי ישראל לחלוטין, שהרי הריבונות היהודית לעולם נשארת, ולמעשה, מצויה הקרקע בבעלות שלטונית ואולי קניינית של יהודים. באותה מידה בה דברו בתקופת השלטון הטורקי על שייכותם של כל הקרקע ל"מלך ירום הודו" (עיי' בתשובת הרב מרדכי רובין בעל "שמן המור" - ראשון מתירי המכירה שמזכר נימוק זה פעמים רבות) וראו בכך צד לקולא לגבי איסור "לא תחנם", כך כיום יש מקום להסתמך לחומרא לגבי יכולת הנכרי להפקיע מקדושת הקרקע או הפירות כאשר אין לו למעשה בעלות מוחלטת.

של נכרים (כס"מ, ד, כט). יתירה מזו, מדבריו שם עולה שהיתר תבואה וירקות שגדלו בקרקע נכרי בשביעית מותנה בכך שלא נעבדה בשדה עבודה ע"י ישראל (גוי שקנה קרקע בא"י זורעה בשביעית פירותיה מותרים מפני שהשדה של גוי וגם לא נעבד בה נבודה ע"י ישראל - הלכך מותרים" ועיין מבוא לשבת הארץ ספ"א).

אף אם נאמר שאיסור המלאכות איננו מ"דינא" - כפי שעולה מדברי הגרש"ז אויערבך - אלא בבחינת "זכר לשביעית", הרי שיש להקפיד, כפי שקבעו המתירים הראשונים, שה"זכר" יתבטא בשביתת ישראל ממלאכות, או לפחות, מהעיקריות שבהן. כמו שבנטילת יולב זכר למקדש ובאכילת כורך זכר למקדש כהלל, מתבטא הזכר בקיום המצווה המעשה) בפועל, כך גם כאן ה"זכר" מתבטא בקיום מסוים והלקי של המצווה ע"י ישראל. ממילא, אין להסתפק בנתינת "סימנים" לזכר (שנוי, שלטים, תוספת מכשיר גרמא כד'). ומכאן גם שאין מקום לחפש אחר דרך לעשיית מלאכות דאורייתא באופן האסור רק ודרבנן, כיון שאם נתיר לעשותן בדרך זו לאחר היתר מכירה, נמצא שהמלאכות כולן עשות ע"י ישראל, ואין שביתתו ניכרת כלל וכלל.

מכל האמור נראה, שגם אם נצליח להוריד את רמת איסור הזריעה מדאורייתא לדרבנן, זפק גדול אם ניתן יהיה להתיר לעשותה ע"י ישראל. בכל אופן, הגרצ"פ פונק, שכפי שנראה דן להקל בגרמא, לא כותב שמשמעות הדבר היא, שזריעה בדרך זו מותרת לאחר היתר מכירה. מסתבר שדבריו כוונו לכך, שבשעת צורך כשאין דרך אלא לזרוע, עדיף לעשות זאת בדרך גרמא, שאין בה איסור תורה, בבחינת מאכילין אותו הקל תחילה. עיין באגרת השביעית לגרצ"פ פונק (נדפסה כהקדמה לזכרם ציון הלכות שביעית) ולרעתי פשוט שכל תיקון המכירה הוא בבחינת חולה מסוכן שמאכילין אותו הקל תחילה, והכל מודים שהמכירה מועילה לכל היותר ל"סור מרע", אבל לכלל "עשה טוב" לא וגיע, שהרי מאבדים בידיים מצווה גדולה מהתורה.

הרב גורן בשמיטת תש"ם היה, כנראה, הראשון שהתיר לכתחילה להסתמך במלאכות אורייתא על עבודה בגרמא בשביעית. זאת, מתוך תפישתו שאין לבסס את היתרי עבודה החיוניים בשמיטה על עבודת נכרים, ומתוך הכרעתו שגרמא איננה אסורה והתורה. יש לציין שגם הרב גורן לא התיר זאת אלא למשקים שאינם מעסיקים ערבים ונכרים אחרים בשאר שנים ("מאורות" א, 27). לצערנו, הקפדה זו שלא להעסיק נכרים ערבים איננה נשמרת במלואה ברוב המשקים (כולל ברוב משקי הקבה"ד) ועקב בעיות לכליות-משקיות ובעיות כוח אדם נאלצים, לעתים (גם במשקים השומרים על העיקרון אופן כללי), להעדיף עבודת נכרי כדי לחסוך בהוצאות או למנוע נזקים. כמובן, ולמשקים כאלו, גם לפי דברי הרב גורן, לא נועד ההיתר. שהרי לא יעלה על הדעת שעקב עיה כלכלית יועסקו נכרים באופן ארעי, ואילו עקב בעיה הלכתית חמורה לא ינהגו פחות באותה גישה.

2. מלאכה בגרמא בשביעית

להנחה השניה, שגרמא בשביעית איננה אסורה מן התורה, יש כאמור מקור בדבר הגרצ"פ פרנק, אם כי לא מקור מוחלט. למרות שמכמה מקומות עולה שדעת הרצ"פ פרנק הייתה שגרמא מועיל להורדת דרגת האיסור בכל איסורי תורה שבהם נאסר מעשו מסוים⁷, הרי שלגבי שביעית הדבר לא היה פשוט לו, בעיקר, בגלל שמצוות "ושבתו הארץ" איננה מתקיימת גם אם אינך עושה מעשה זריעה בידיים אלא בגרמא. למרות שהוא מביא צדדים להקל בכך הוא מסכם: "ויש להסתפק גם לענין גרמא, דמכיוון שאינן בכלל ה'לית לא יהיה עובר גם בעשה"⁸.

אמנם מהמשנה (שביעית ד, ב) הקובעת ששדה שנדירה בשביעית לא תזרע במוצא שביעית, מוכח לכאורה, שהכנסת בהמה לשדה נחשבת למלאכה גמורה בשביעית, אף שהיכול נעשה ע"י הבהמה, ואין לאדם כל שליטה על כך, ולכל היותר יש כאן גרמא ש האדם. יתירה מזו, בירושלמי שבת (פ"ז ה"ב) נמצא שמדייר נמנה בין המלאכות שהיבינו עליהם משום חורש, ו"הפני משה" ו"קרבן העדה" שניהם פרשו שמדובר בהעמדת בהמו בשדהו ולא בזיכור בידיים. וא"כ לפיכך נראה ממשנה זו אחת משתיים: גרמא אסורה בשביעית, או (כפי שנראה מהירושלמי) שעבודה ע"י בהמה, וק"ו ע"י טרקטור הפוע מעצמו, אינם נחשבים לגרמא.

הנהגה בענייני שבת מתייחס הרצ"פ פרנק לשאלה זו במסגרת דיון בפתיחת גג מע שתילים בשבת - האם יש בכך משום תולדת זורע. שם דן הרצ"פ פרנק בין השאר בשאלה מדוע נקנוס אדם המדייר שדהו בשביעית כאשר זה גרמא בלבד, ומאותה סיבה, כיצד נית

7. עיין הר צבי י"ד סימן רמא, שם הוא חולק על דעת רבי אליעזר גארדאן מטל, המופיעה ב"שדי חמד" שפטור גרמא אינו אלא במיתה ונויקין ולא בשאר לית שבתורה.

8. וכן נראה מדבריו המובאים ב"גאון צבי" על כרם ציון הלכות שביעית פ"א הערה ב, שכל דיונו נס בעיקר לגבי ה'לית, ומ"מ בעשה עובר גם בגרמא.

ואמנם, הסברה לומר שכאשר אינו עובר בידיו בלית איננו עובר גם בעשה - שלא כפי שמשמח מסוגיית הגמ' בע"ז טו: וכמפורש בתוס' ריד שם, במהרש"ל (ב"מ צ ע"א) ובמנ"ח (ג, קיב), שלדעת כאשר גוי עובד בשדה ישראל, עובר הישראל על איסור "ושבתו הארץ" - מתבססת על המהרי"ט (ח"ו נ"ב) שהתיר להשכיר השדה לגוי בשביעית. אלא שממוך הקפדתו של המהרי"ט שלא להתיר להשכיר אלא רק בהבלעה, משמע שהקפיד שלא יהיה נראה שעובר בשליחות ישראל ולמענו ובאופן שהישראל נשכר מכך. ויתכן מאוד שאף המהרי"ט יודה למהרש"ל שאמירה מפורשת לנכרי לעשות מלאכה בשדהו אסורה בגלל חובת שביעת הארץ, ורק השכרה בהבלעה הותרה על ידו, כיוון שאין זו פגיעה ברווח ובטוהה בשביעת הארץ. ובכל מקרה, הנכרי אדעתא דנפשיה קעביד, ולכן הישראל בהשכרתו לא עינ על שביעת הארץ. ואם כך, במקרה שמכונה או בהמה זורעת או עובדת בשדהו "בשליחותו" ולמענו, הו גם למהרי"ט יעבור על "ושבתו הארץ".

יתירה מזו, אף אם נתייחס ללית בלבד, ונאמר שהיתר גרמא אמור בכל התורה כולה, ספק רב אם הו יאמר גם בשביעית. בכל מקום בו התורה מקפידה שלא יעשה איסור, הרי כאשר עושה זאת בגרמא א כאן עשייה ופטור. מאידך בשביעית התורה מקפידה על מעשהו, כדי לשמור על שביעת הארץ, ואז ית מאוד לומר שגם גרמא יאסר, שהרי סוף סוף גרמא הינו מעשה מספיק כדי לפגוע בשביעת הארץ (כו) שהוא מעשה מספיק לענין החשבת הגרמא כלאו שיש בו מעשה. ועיין הר צבי י"ד ס"ס קמג). ולכן א מקום להתירו כשאר התורה כולה, שם הקפידה היא על המעשה, וכשירד מדרגת עשייה גמורה - פט. (יעיין בדברי הרב יעקב אריאל ב"שבילין" - אייר תרש"ם).

לחייב אדם כזה בשבת משום חורש (הר-צבי או"ח ה"א ריא, ונדפס גם באוצר השביעית ט"ו). הוא כותב שאכן לשיטת רש"י דיור נחשב לעבודת קרקע, שנאסרה בכלל מלאכות שביעית, אע"פ שאיננה אלא גרמא. ואף מהירושלמי הנ"ל מוכח שהמעמיד בהמותיו בשדה נחשב למזבל בידיים. לעומת זאת, לשיטת ה"גמוקי יוסף" דיור איננו נחשב כעבודה בידיים האיסור הוא מחמת שנראה כמזבל⁹. לדברי הרצ"פ פרנק יתכן שה"גמוקי יוסף" כותב זאת שלא אליבא דהלכתא. כיון שלהלכה נראה מהירושלמי, שמדייר נחשב למעשה בידיים מטעם חציו.

לבסוף מעלה הרצ"פ פרנק אפשרות שכוונת הירושלמי היא שמדייר חייב משום חורש מדרבנן¹⁰, ונאסר רק משום מראית עין מכיוון שמדייר איננו מעשה אדם. ד"בעלי חיים לא כנסים לסוג נזקי אש... ולא אדם המזיק הוא". ובכל אופן "לעניין עבודה בשביעית חשיב עבודה חשובה" ולכן קנסו אותו שלא יזרע בשמינית שדה שנדיירה בשביעית.

ראים אנו שאף העמדת בהמה העושה מלאכה בעצמה לא פשוט לראותה כגרמא. בפשטות נחשב הדבר למעשה בידים. ואף אם נראה זאת כגרמא מוצאים אנו שלעניין עבודה בשביעית גם גרמא נחשבת למלאכה חשובה עד כדי כך שגזרו על שדה שנעבדה נדיירה בגרמא בשביעית שלא תזרע בשמינית. וזאת, אף שמדובר במלאכה דרבנן שנעשתה בגרמא ע"י בהמה! ק"ו שאין מקום להקל בפשטות בעשיית מלאכה בגרמא שמדובר במלאכה האסורה מהתורה באיסור מוחלט וברור.

למרות האמור, היה הגרצ"פ פרנק הראשון שנטה להקל למעשה בנושא הגרמא בשביעית. הוא דן בשאלה אם זריעה בגרמא יש בה איסור תורה בשביעית, ואם זריעה ע"י בהמה המושכת עגלה מנוקבת המלאה עמיר נחשבת לגרמא (הר צבי, כרם ציון, אוצר השביעית, סי' יב). השאלה המעשית הייתה, האם בזריעה ע"י עגלה הנמשכת ע"י בהמה ויחסיים את הזריעה לאדם שהעמידה והכניסה לשדה, או שהזריעה מיוחסת לבהמה האדם רק גורם.

הרצ"פ פרנק מדמה זאת לסוגיית המעמיד בהמת חברו על קמת חברו, והבהמה אוכלת מזיקה קמה זו - האם ניתן ליחס את המעשה לאדם ולהחשיבו כמזיק בידים, למרות שהנזק נעשה ע"י אכילה הבהמה, או שאפשר לחייבו רק בתורת ממונו שהזיק.

כן נראה לכאורה גם מהערוך ערך דר ומהרמב"ם בפיהמ"ש וב"משנה תורה", שמדבריהם עולה שההיתר בפ"ג מ"ד לדייר הלק משדהו בשביעית ("עושה סהר בית סאתיים") נובע מכך שאינו עושה בידיים. יעויין במהר"י קורקוס (פ"ב ה"ד) ובפאת השולחן (פ"כ אות לד). אך היתר כזה קשה ליישב עם איסור דיור במועד (רמב"ם יו"ט ה, יא) ששם לכאורה עיקר האיסור הוא הטרחה, ולא טרח כלל. ואם בשביעית דנאסרה כל עבודת קרקע הותר דיור, מה טעם נאסר במועד? ולכן יותר נראה שדיור נחשב לעבודה, וטעם ההיתר הוא, כיוון שמתכוון להעמיד בהמותיו לא כדי לדייר שדה, והגבילוהו כיצד יעמיד צאנו בשדהו באופן מותר. מבלי לעבור על איסור דיור (וכן פירשו הר"ש, הרע"ב, תפא"י, הגר"א, הרש"ס, הראב"ד ועוד. וכן הבין גם ה"משנה ראשונה" בדעת הרמב"ם וכן כנראה פירש הרדב"ז).

לכאורה, היה מקום ליישב שהירושלמי איננו מסכים לדרשה שגרמא שרי, ורבנן (החולקים על ר' יוסי במשנה שבת טז, ה) המתירים לשים כלים מלאים מים כדי שהדליקה לא תעבור ה"ו לא מטעם היתר כיבוי בגרמא, אלא מטעם היתר למנוע התפשטות האש ואין כוונתו לכבותה ואם נכבית לא חיישנן דהוי אינו מתכוון ואולי אף משאצ"ל, ואכמ"ל.

ההלכה במקרה זה היא שהמעשה מיוחס לאדם וממילא זריעה ע"י עגלה מנוקבת הנמשכת ע"י בהמה הרי היא כזריעה בידיים, אלא שהרצ"פ פרנק מפקפק שמא נקבעו ההלכה כך מספק, כיוון שנזקים דינם כאיסורים וספיקא לחומרא, אך בשביעית דרבנן אולי ניתן לסמוך על דעת הראשונים שלא רואים זאת כמעשה בידיים אלא כנזקי ממונו.

אך עדיין מתקשה הרצ"פ פרנק - במה שונה העמדת בהמה לאותם ראשונים מהעמדו אבנו סכיננו ומשאו בראש גגו ונפלו ברוח מצויה שמתחייב על נזקיהם כמעשה עצמו (מטעם אש - ואישו משום חציו) - "והרי העמדת בהמה ע"ג קמה קרובה לפשיעו שתאכלם יותר מרוח מצויה?" ותירוצו הוא דגזירת הכתוב היא דבעלי חיים נתמעטו מדי אש ונתחייבו רק מדין שן ורגל, כלומר, מדין ממונו ולא מדין עצמו.

אלא שאם כך, טוען הרצ"פ פרנק, הרי שבמקרה והעמיד בהמה הרתומה לעגלה, והנזי נעשה ע"י העגלה, ה"ז כמעביר בעצמו את העגלה ומתחייב על מעשיו, ולפי"ז שוב יל להחמיר בזריעה ע"י עגלה מנוקבת שתחשב כמעשיו. לבסוף, מסיק הרצ"פ פרנק שאין בשאלה זו נחלקו הראשונים, ולפי דעת הסבורים שיש ליחס את הנזק שנעשה ע"י כל ("דליל" - ב"ק י"ט ע"ב) הקשור לבהמה - לבהמה, הרי אף בעגלה המושכת בקרון יח להקל. ואמנם, כיון שההיתר בנוי ע"ג ספק-ספיקא, הרי שבסיכום לא מחליט הרצ"פ פרנק בשאלה זו בודאות וכותב, "ואם כן יש לדון דווקא גבי נזיקין מחמיר הרמ"א... אבל בנוגע לאיסור שביעית שפיר יש לצרף שיטת התוס' והרא"ש דאין בבהמה דין אש לומר דחשי בידיים, ובפרט לפי מה דנקטינן דשביעית בזה"ז דרבנן יש מקום לדון דבזריעה בעגלה המושכת בקרון אינו אלא ספק דרבנן ולקולא".

גם אם ההתרשמות מדברי הרצ"פ פרנק היא שלדעתו יש מקום לפשוט את הספיקו לקולא בנידון זה, הרי אין הדברים פשוטים לו כלל ועיקר, ובודאי שאי אפשר לראות זאת כדרך לכתחילה. בכל אופן, דיונו הוא בבהמה המושכת בקרון, ועובדה זו מהווה גורם מכריע לקולא דבהמה ניתן ליחס את המעשה אליה, ומשמע במפורש שאין כל מקו להסיק מכאן לגבי טרקטור המושך עגלה מנוקבת.

3. האם זריעה בטרקטור נחשבת לגרמא

הרצ"פ פרנק מדגיש לכל אורך דיונו בסוגיית הגרמא שיסוד האפשרות להקל ולראו זאת כגרמא נעוץ בכך ש"אין לאדם שום שתוף פעולה בעצם מעשה הזריעה. וש"הוא ר מנהיג, אבל עצם הזריעה עושה הבהמה וכלפי האדם שפיר חשיב גרמא כי הוא גור שהבהמה תזרע."

משתי סיבות ניתן לומר דווקא בבהמה (ולא בטרקטור) שהיא זורעת והאדם רק גור האחת - כיון שהיא הולכת אדעתא דנפשה ואין היא חץ שנורה ע"י האדם ואינה דומ לטרקטור שהופעל על ידו; השניה - בעגלה מנוקבת ובשק מנוקב קצב הנפילה, מקו הנפילה המדויק וכמות הנפילה כולם תלויים בתנודות העגלה ותנודות אלו תלויות בבהמה בלבד והם נקבעות ע"פ קצב הליכתה, ע"י צורת הליכתה, ע"פ הנקודות שעליהן תני

לבהמה את כפות רגליה וכו'. כיוון שכך, קל ליחס את הזריעה לבהמה ולראות את האדם במנותק ממעשה הזריעה.

במקביל, ניתן היה אולי לראות טרקטור כזורע כאשר הוא גורר עגלה מנוקבת או שק מנוקב ואין לאדם שליטה מדויקת על הזריעה וזו נקבעת ע"פ תנודות הטרקטור המטלטלות את העגלה או השק נושאי הזרעים וגורמות לנפילת הזרעים. ותנודות אלו אינן בשליטת האדם המנהיג את הטרקטור, אלא תלויות בתנאי השטח ובאופן ייצור הטרקטור. לעומת זאת, במזרעות המצויות בשימוש כיום, מפעיל הטרקטור הוא שקובע במדויק את קצב נפילת הזרעים, את הרווח המדויק שביניהם ואת עומק הטמנתם בקרקע, והזריעה איננה תלויה בתנודות הטרקטור ובקצב נסיעתו, וכל גרעין מוטמן במקום המדויק שנקבע לו ע"י המפעיל. במקרה זה קשה מאוד לראות את הזריעה כגרמא של האדם וכמעשה הטרקטור, ויש לראותה כגרזן ביד החוצב בו וכמעשה אדם וכחציו ממש.

למרות האמור שטרקטור איננו דומה לבהמה, יש להודות שהוא גם איננו דומה בדייק לחץ או לגרזן. זאת, כיוון שלחץ ולגרזן אין כוח עצמי משלהם וכל פעולתם נובעת מחמת כוח האדם שמשתמש בהם. לעומת זאת, טרקטור שיש לו מנוע הרי הוא בעל כוח משלו שלמרות שאין להכחיש שהאדם הפעילו וכוונו לעשיית הפעולה, אך לאחר מכן הפעולה עשית בכוחו העצמי.

כדי לבחון האם הפעולה במקרה ביניים זה מתייחסת לאדם ונחשבת למעשה בידיים, זו שהיא מתייחסת למכונה והאדם נחשב רק לגורם, נעיין במספר מקרים בהם נדונה שאלה זו של שימוש במכונה / מכשיר / תכשיר בעלי כוח עצמי, ובדעת הרצ"פ פרנק נדון.

במקום אחר דן הגרצ"פ פרנק באחד שהיה אנוס להעביר זקנו בשבת והיה יכול לבחור בין העברה בסם ע"י עצמו ובין העברה בתער ע"י נכרי. הגרצ"פ פרנק דן בשאלה אם נעשה הסם המשיר את השיער נחשב למעשה האדם או לא, ומסקנתו: "ובכן, מעביר שער בשבת בסם הוא מחלל שבת בידיים. ולכן עדיף שיגלח ע"י נכרי אף שבכך יעבור על משישה לאווין של "פאת זקנם לא יגלחו".

ועוד דן הגרצ"פ פרנק בשאלה זו לגבי הכנסת חפץ בשבת מרשות הרבים לרשות יחיד ע"י מגנט, שרב אחד ראה בכך גרמא כיוון שלא הכניס בכוחו, והתיר משום כך שעת צורך להביא סכין מילה שהיה נחוץ. הגרצ"פ פרנק (או"ח ת"א קלב) מסיק: "...ונמצא דמגמרא דידן יש סיוע רב לשיטת אבן העזר, וממילא דיש לחוש להנחת המגנט הוי כמכניס בידיים מרה"ר לרה"י... ובנוגע לשאלתנו יש להוסיף דכמו דבהניח אבנו סכין משאו בראש גגו והרוח מוליכו דחייב משום הציו... כן זה המניח מגנט שמושך את הסכין מכניסו מרה"ר לרה"י דינו כמכניס בידיים...".

במקום נוסף דן הרצ"פ פרנק במים שנמשכו ונשאבו בכוח החשמל אם הם נחשבים שאובים לעניין פסול מקווה (הדיון נוגע לבריכת שחיה שבה המים מסתננים ומתנקזים "זרימה במעגל מחזורי והבירור נוגע הן לשאלת זוחלין והן לשאלת שאובין), ושם הוא תוב: "זאפילו אם בשעת הטבילה יסגרו את החשמל... והטבילה תהא באשבורן ממש..."

עדיין לבי מהסס... דהרי הוצאת המים... נעשית בכוח החשמל... זכוח זה הוא כוח האדון שהדליק את החשמל, ולחד תירוצא בתוס' (סנהדרין עז, א) הא דקי"ל אישו משום חצי דינו ככוח אדם עצמו... לאו דווקא לעניין נזיקין לחוד אלא לגבי שאר עניני תורה כל היכ דבעינן כוח גברא אם נעשה בדין אישו משום חציו חשיב כאילו האדם עשה זה בידיים.. ומים הללו שנכנסים לבריכה בכוח החשמל שהודלק ביד אדם דינם כשאוברים ופסולין לטבילה" (חיו"ד קעז).

במקום אחר דן הרצ"פ פרנק בעניין זריקות לתרנגולים הגורמים לסירוסם ומתוך כך להשמנתם, האם מותר לעשות זאת או שיש בכך איסור סירוס. גם כאן עוסק הרצ"פ פרנק בשאלת הגרמא, שהרי איננו מסרס בידיו, ומסקנתו היא שאם אמנם נפסדים אברי ההולדו מכוח הסם, הרי שהמזריק נחשב למסרס בידיים, ולא אמרינן דהוא רק גורם והסם הוא המסרס (הר צבי י"ד כג).

מכל זאת נלמד שלרצ"פ פרנק כלל לא פשוט שעשיית מלאכה בידי מכונה המופעלת בידי האדם נחשבת לגרמא ביחס לאדם. להיפך, מתוך דבריו נראה שהפעלת המכונה ע"י האדם והכוונתה לעשיית פעולה מסוימת קרובה מאוד להיחשב כמעשה ידי האדם.

לעניין זה קשורה מחלוקת המג"א ואבן-העוזר בשאלת טחינה בשבת ע"י רחיים שמים. האם זו נחשבת למעשה בידיים או לגרמא בעלמא, כיוון שהטחינה עצמה נעשית בכוח המים שמניעים את הרחיים ולא בכוח האדם (מג"א רנב, כ, אבן-העוזר סי' שכת) לשיטתו של המג"א שמקל בכך יש מקום, לכאורה, להסיק לקולא גם בנידון דידן, אלא שעדיין יש לחלק בין הבאת חיטים לרחיים המסתוכבים בכוח המים ובין הבאת המכונה למקומה ע"י האדם, שבזה יתכן שגם המג"א יודה שנחשב למעשה בידיים (דבמקרב האי דלבר ודאי הווי חציו, ואילו במקרב הדבר לאש נחלקו ראשונים. עיין "מעשה וגרמא בהלכה" חלק שני, אשו משום חציו, פרק ז'). ועוד כתב הבה"ל (רנ"ב, ד"ה "להשמעו קול") שאף למג"א כשמפעיל את הרחיים נראה שחייב כיוון שנחשב למעשה בידיים "דהל תיכף מתחיל להיטחן והוא עושה מעשה ממש שעל ידו מסבב הרחיים בכוחו". ועוד ייזכור את דברי הבה"ל שם על המג"א: "וכל האחרונים דחו ראייתו וכן בסמ"ג ובסמ"ג (שעליהם סמך המג"א) לא נמצא שום רמז לזה וכן ברמב"ם פ"ח (המובא במג"א הנ"ל) א הוכחה לזה".

כדי שמכונה תוכל בכל אופן להיחשב כגרמא, הרי זה בתנאי שהיא לא תהיה כחציו של האדם. ב"רחיים של מים" הדבר אפשרי כיוון שהאדם רק מסיר מחסום המונע מהמי לסובב את הרחיים, ולפחות לגבי המשך הסיבובים ("כוח שני") ניתן לומר שאין הם חז האדם. במציאות זו דן המג"א, ומחדש, שלמרות שהאדם מביא את החיטים לרחיים אל כיוון שהם טוחנים לא מחמת כוחו - איננו חייב. השאלה היא האם גם טרקטור גידו להפעיל מבלי שהדבר יחשב לחיצו. כאן הדברים אינם פשוטים. למרות שהאדם יכוון א

רושת הדלק למצב קבוע¹¹, ולאחר שיציב מונע ("בלם") יפעיל את הטרקטור ויסיר את המונע. הרי שאין הדבר דומה ל"רחיים של מים" כיוון שכח הטרקטור שלא ככוח הרחיים נובע מהמת בעירה שהבעיר האדם ("ואשו משום הציון")¹². בשלב זה, נכנס לפעולה מכשיר הגרמא. הטרקטור, אף אם הוא חצי האדם, איננו עושה כלום בשדה מבלי שהמחרישה או המזריעה המחוברות אליו יורדו לקרקע. אם הורדה זו לא תעשה בידיים אלא "מעצמה", יש מקום לומר שהטרקטור זורע או חורש בגרמא, ולשם כך נועד מכשיר הגרמא¹³.

הטוענים שהסעת טרקטור איננה נחשבת לדעת הרצ"פ למעשה בידיים מסתמכים על דבריו באוצר השביעית סי' יא, שם הוא מפקפק בדברי החזו"א דפשיטא ליה "...ומכאן לחורש במכונה שמתניעה ע"י קיטור או ע"י חשמל והאדם מכוון אותה שתלך לפי תלמי השדה, אף אם אין כאן כוח האדם בעצם החרישה, המכונה היא כלי האומנות של האדם העמדת המכונה על השדה וכיוון הפרקים על מכונם לצורך החרישה זהו מלאכת חרישה חייב עליה חטאת" (חזו"א שביעית כז, א וע"י כה, לח). אלא שאם נדייק בדברי הרב פרנק ונזכר שאין הוא חולק על החזו"א במקרה והאדם מסייע את הטרקטור שיהיה חייב משום חורש, וכל פקפקו הוא על המשתמע מהחזו"א שגם אם לא היה ניתן ליחס את תנועת הטרקטור לאדם - כגון אם כל פעולתו הייתה ב"הסרת המונע" ואין הוא אלא גורם להסיעו בכל אופן, היה מתחייב משום חורש כיוון שזו דרך החרישה. על נקודה זו בלבד חולק הרצ"פ פרנק וטוען שאם האדם רק מסיר את המונע והטרקטור נע מעצמו הרי שהעובדה שזו דרך חרישה אינה מספקת לחייב. ואם בעצם החרישה אין האדם משתף פעולה כלל, לא מעשה אדם הוא, אי אפשר לחייבו.

אך לגבי השאלה - האם ניתן לראות את פעולת נהג הטרקטור בהסרת מונע בלבד הטרקטור מעצמו הולך או שהם נחשבות לחציו הישירים - בכך לא דן הרצ"פ פרנק ולא

1. "הגו הקבוע" הינו תנאי בהיתר הגרמא. הכוונה כנראה גם למהירות קבועה, ונפקא מינה שאין להעביר הילוכים כדי לשנות את קצב הנסיעה, וכמובן אין להסיט את מצערת היד בעת הנסיעה ע"מ "להוסיף גז".

2. והשווה גם ליורה חץ שאף הוא מותח את קשתו ולכסוף רק משחרר את החץ שעף מכוח ה"קשת". לעומת זאת, אם אחד יניע והברו ישחרר בלמים יש מקום, אולי, לדבר על הסרת מונע, אך גם זה איננו פשוט, ונראה שהסרת מונע שייכת רק במקום שבו יש כוח טבעי (כוח משיכה, כוח זרימת מים וכדו') שאתה רק מסיר את המונע מכוח זה לפעול (ועיין הר צבי י"ד סי' יב, ובחלק א"ח א' ב"טל הרים" בסוף מלאכת זורע, ובתשובות הרב אליעזרוב ב"שאלו ציון" סי' כח סעיף ו' ועוד), או במקום שבו הכוח הראשוני מופעל ומכוון לפני זמן האיסור, כגון בערב שבת שאין כל איסור לעשות המלאכה וכד'.

3. לדעתך, קשה לקבל ששימוש במכשיר הגרמא מספיק כדי להחשיב את הורדת המזרעה לגרמא. זאת, כיון שהכוח המחזורי שגורם להורדת המזריעה אחר הלחיצה על המכשיר הוא עצמו הופעל "ונורה" קודם לכן ע"י מפעיל מטרקטור. שוב אין זה דומה ל"רחיים של מים" אלא לטרקטור שכוח תנועתו נוצר ע"י בעירה שהבעיר האדם. ספק אם הפעלה בשני שלבים (הפעלת הכוח המחזורי בידיים, ולאחר מכן הכנסת הגורם שאותו מפעיל הכוח המחזורי) מספיקה להיחשב כגרמא. זה גם אינו דומה בדיק ל"שעון שבת" שבו ה"כוח המחזורי" המפעיל, פועל כבר מערב שבת. שם גם אם נצרף את שני השלבים ונאמר שהדבר נעשה בידיים, הרי שתחילת ההפעלה בידיים הייתה בערב שבת, ובכך אין איסור, ורק סיום ההפעלה נעשה בשבת - וזה ניתן לראות כגרמא, דהיינו, מכשיר הגרמא וה"זו הקבוע" נועדו להפוך את הטרקטור ל"רחיים של מים", אך ספק רב אם הם מצליחים במשימה זו.

מכריע. ולכן אין להביא מדבריו שם כל ראייה באשר לעמדתו למעשה בעניין זריעו וחרישה בעזרת טרקטור¹⁴.

4. היגוי הטרקטור נחשב למעשה בידיים

גם אם נצליח להגיע לידי כך שהטרקטור ייסע וזרע מעצמו כ"רחיים של מים" ולא כחצי האדם, יועיל הדבר רק בתנאי שהאדם לא יתערב ויסייע למעשה הטרקטור. אג האדם יכונן בידי את הטרקטור הזורע מעצמו, נראה שהכיוון מספיק להחשיבו כזרי בידיים. ממילא, גם אם נאמר שמכשיר הגרמא ו"הגז הקבוע", הופכים את הטרקטור לזרי מעצמו, הרי שהנהגתו וכיוונו ע"י האדם יחשבו למעשה בידיים. כך נראה במפורש מדיון של הרצ"פ פרנק בשאלה הנוגעת להקפת הראש במכונת גילוח חשמלית, שאולי תחשו כגרמא, שהרי המכונה היא שמגלחת (בכוח החשמל) ולא האדם, וכל מעשהו מסתכו בכיוונה והחזקתה במקומה. בשאלה זו קובע הרצ"פ פרנק, שכיוון שהאדם "מצדדה ומכוון אותה שתוכל לגלח" המכונה נחשבת ל"גרזן ביד החוצב בו", ולכן "אין לצדד שיהא בזו דין גרמא", והמקיף במכונה לוקה (י"ד קמג).

ואין לומר שיש לחלק בין מכונת גילוח שמחזיקה בידו ובין טרקטור, כיוון שמצוי שהרצ"פ פרנק עורך השוואה בין השניים. בדיון בעניין היתר שותפות עם מחללי שבו בקניית מכונת קצירה שיש לחשוש שיקצרו בה בשבת, דן הרצ"פ פרנק, בין השאר בשאלה אם יש קולא בקצירה ע"י מכונת קצירה שאין היא נחשבת אלא לגרמא. ושם הו' כותב (או"ח ח"א קכה): "ואם כי יש לחלק ולומר שמכונת חשמל של קצירה אינה דומ' ממש למכונת חשמל של גילוח דהתם הוא מוליכה ממש בידיים, מ"מ גם בקצירה צרי עכ"פ להנהיגה ולכוון הילוכה וכעין זה בחורש ע"י בהמה... ועדיין צ"ע." הנה ראוי דהכיוון נחשב לרצ"פ פרנק כמעשה בידיים, ולמרות שהוא מוסיף דעדיין צ"ע¹⁵ ה' מסקנתו שם היא שאין להקל להחשיב זאת לגרמא.

בהתאם לאותו עקרון כתב הרצ"פ פרנק גם במקום אחר (הר צבי או"ח ק"כ) לעני' השקיית לבנים בשבת ע"י גוי במקום הפסד מרובה, שאף אם ניתן לפתור בעיה זו ע"י גוי אם יעשה זאת בדרך של גרמא, הרי שהדבר אפשרי רק במקום שהמים מוזרמים למקו אחד. אך במקום שהגוי "צריך להוליך את הצינור... ולהביאו ולכוונו שהמים יבואו ע

14. מסגנון דבריו עולה שהוא דן במצב תיאורטי ולא בשאלה מעשית, וכן מצוי הרבה בדבריו. ועי' לה הערה 20.

15. התלבטות זו של הרצ"פ פרנק מצביעה על חיסרון ברעיון הזמירה בגרמא מעבר לזריעה וחרישה בגרמא, זאת, כיון שבזמירה האדם מחזיק ומכוון את המזמרה בידי ממש, וללא החזקה זו לא תהיה כל זמיר בכך, דומה הדבר למכונת גילוח ולחרישה, שללא החזקת המכונה או המחרישה בידי, הפעולה י' תחבצע, ולכן נחשב לעושה בידי. מה שאין כן בטרקטור ובבהמה הזורעת, שאף אם האדם יעזב יכולים הם להמשיך, ולו לזמן קצר, לזרוע מעצמם, ולכן ניתן לדון ולדבר שם על גרמא.

זלכנים המפוררים לפניו, הרי עצם הדבר לדרבן את הצינור ולהפנותו על כל מקום ומקום
זשיב עושה מלאכה בידיים!¹⁶

בעניין שאלת כיוון הטרקטור שנחשב למעשה בידיים - יש מקום, אולי, לחלק בין
הסטת טרקטור "זורע מאליו" לבין הסטת צינור המשקה מאליו או מכונה הקוצרת מאליו,
שבשניים האחרונים הרי שההסטה נחשבת למעשה בידיים, מכיוון שמעשי האדם מכוננים
את המכונה או את הצינור לעשיית פעולה חדשה, להשקיית לבינה או צמח חדש או
לקצירת שיבלת חדשה, שמבלעדי מעשיו לא היה הדבר נעשה. לעומת זאת בזריעה, הסטת
הטרקטור איננה מביאה לזריעה חדשה, אלא מביאה רק לשינוי מקום הזריעה, וללא
ההסטה היה הזרע נופל ממילא במקום אחר "ומה לי הכא ומה לי התם?"

חילוק זה יכול להיאמר לגבי זריעה ע"י טרקטור, אך לא לגבי חרישה, שדומה להסטת
צינור מים או מכונת קצירה, שהרי בכך נעשית חרישה במקום חדש שללא הסטת ההגה
לא היה נחרש. אלא שגם לגבי זריעה יש להסתפק אם אפשר לקבל חילוק זה משתי
סיבות: האחת - מעשית, והאחרת - עקרונית.

ההערה המעשית היא שפעמים רבות ההסטה נובעת מחמת סלע או דבר אחר, שאם
זורעים היו נופלים עליו לא היו נזרעים כלל, וממילא הסטת הטרקטור מביאה לעשיית
המלאכה גופה.

ההערה העקרונית היא שיש לחלק בין שבת לשביעית. בשבת ניתן אולי לומר "מה לי
הכא ומה לי התם" כיוון שמעשה האיסור הוא מלאכת הזריעה היוצרת מזרע צמח - ולגבי
המלאכה זו אין שינוי המקום משמעותי. אך בשביעית שההקפדה היא שהארץ לא תזרע
ולא שהזרע לא יתפתח) - "שדך לא תזרע", "ושבתה הארץ שבת לה" (ויקרא כה) - הרי
שכאן אי אפשר לומר "מה לי הכא ומה לי התם" כיוון שיסוד האיסור הוא זריעת הארץ¹⁷,
הרי זה דומה לחלוטין לחרישה, שמעשה הכיוון גורם לחרישת תלם נוסף וחדש, הרי גם
כאן מביאים מעשית לזריעת מקום חדש ונוסף בארץ¹⁸.

1. גם מתשובה זו משמע שעצם החוקת המזמרה ביד הינה בעייתית ביותר. שם מציע הגרצ"פ פרנק שגוי
א' יחזיק את הצינור מעל לכלי, וחברו הגוי יפתח את המים שיורמו לכלי. לאחר מכן, יסיר הגוי הראשון
את הכלי, והמים יורמו על הלבנים. לכשיצטרך להפנות את הצינור, יסגור את המים, ואז יכוון את
הצינור למקום השני, ושוב יעשו אותה פעולה. אלא שלאחר הצעה זו כותב הרצ"פ "ועדיין יש לעיין
בוה אם כזה שהגוי מחזיק בידו את הצינור גם זה יחשב ככוח אדם, שהרי הוא בידיים מכוננו שהמים
יורמו על הלבנים, וא"כ אפשר שצריכים לסדר שכל זמן הזרימה לא יחזיק בידו אלא יהא מונח ע"ג כלי
או שולחן שלא יצטרך להחזיק בידו."

1. זאת, מבלי להתייחס לשאלה אם האיסור הוא על הגברא או על הארץ, והאם יש חיוב נוסף של "ושבתה
הארץ" גם מעבר לאיסור האדם לזרוע בידו. כיוון שאפילו נניח שהאיסור הוא על הגברא, הרי שמ"מ
האיסור עליו הוא לזרוע את הארץ, כמו שנאסר עליו לחרוש את הארץ.

1. הבחנה זו שבין שבת ובין שביעית מתבטאת גם בעובדה שבשבת אסורה הזריעה גם בחו"ל וגם במים
כיוון שסוף סוף מלאכת הזריעה נעשית (לגבי עציץ שאינו נקוב ש"א שפטור בשבת ה"ו משום שאין
דרך זריעה בכך, ולא כיוון שנאסרה רק זריעה בארץ. עיין אג"מ, זורע, אות כג ס"ק א ונשמח אדם הל'
שבת כלל יא אות א). לעומת זאת בשביעית, אם המים מנותקים מהקרקע ואינם נחשבים ל"שדך",
פשיטא שאין מקום לאסור רק כיוון שזו מלאכת זריעה שמגדל ומצמיח, כיוון שהתורה אסרה דווקא

חילוק זה שבין שבת לשביעית יכול לשמש גם מקור להוראת הרב גורן, שאם אי מכשיר השהיה, יתחילו תמיד את הזריעה במקום שאינו ראוי לזריעה או במקום זרוע כבו (מאורות א, עמ' 27). כמוכן, שבהלכות שבת הזרע בשדה שזרעה כבר אינו נפטר משונו כך על מלאכת הזריעה שעשה (אם המקום ראוי להצמיח). לעומת זאת, בשביעית יש מקונו לסברה שהזרע בשדה שזרעה כבר כל צרכה אינו מתחייב משום שביעית, כיוון שלמרוו שעשה פעולת זריעה, הרי שלא אהנו מעשיו לזרוע חלק חדש ונוסף משדהו ומארצו¹⁹.

מכל אלו נראה שאף לדעת הגרצ"פ פרנק שהקל בגרמא, אין דבריו אמורים לגבי זריעו בטרקטור, ולו רק בגלל העובדה שכיוון הטרקטור והנהגתו נחשבים, כנראה מדבריו למעשה גמור בידיים. ויש לחלק בין זריעה בבהמה, למרות שגם שם האדם הוא שמנהיג הבהמה לתלמיה, ובין הסטת טרקטור, שבבהמה כל הסטתה וכיוונה אינו אלא גרמא שהרי אין הוא אלא גורם לה להבין שרצונו שתסטה ממסלולה, והיא מעצמה סוטה ופונה מה שאין כן בהסטת הטרקטור ע"י ההגה, שזו הסטה בידי ממש. ואם הסטה זו יש בו עשיית איסור ה"ו כעושה מלאכה בידיים²⁰.

במקום אחר (הר צבי, כרם ציון, יא) מעלה הרצ"פ פרנק את האפשרות שעצם השינוי בצורת הזריעה (ע"י מכוונה) יחשיב את המלאכה לתולדה, שאינה אסורה אלא מדרבנן וממילא אף אם זריעה במכוונה איננה גרמא, הרי שבגלל השינוי שבה אין היא אסורה אלא מדרבנן. והנה דעת ה"חזון איש" וצ"ל (וכן כנראה גם מהרב קוק וצ"ל בקונטרס אחרון יא שכל שינוי בפעולה שאינו מביא לשינוי בתוצאה אין בו בכדי להפקיע שם אב מהמלאכה למרות שהרב פרנק דן בהכרעה זו, נראה שלמסקנה אין הוא חולק, וכל דיונו²¹ בעניי

הצמחה וזריעה כ"שדך". ממילא בשביעית הולכת הטרקטור וכיוון הזריעה הוא עיקר האיסור כמ בחרישה, בהשקיה וכו'.

19. ע"פ הוראה זו קיימת גם בעיה מעשית נוספת. אם הכיוון מביא לידי כך שהטרקטור לא יזרע בשטח זרוו כבר, ה"ו שוב הזריעה בידיים, שהרי זריעה על שטח זרוע אינה נחשבת לאיסור בשביעית, וממילא אהנו מעשיו לעשיית הזריעה. וכידוע, כיוון למניעת עליה על שטח זרוע הינו פעולה תמידית של נה הטרקטור, שהרי זורעים שורה צמודה לחברתה.

20. לגבי חרישה בבהמה מודה גם הרצ"פ פרנק שהאדם חייב, מפני שהוא מנהיגה ומכוונה לתלמיה ומסייג בגוף המלאכה (י"ד קמג). ויש לשאול מאי שנא כיוון התלמים בחרישה בבהמה מכיוון התלמים בזריעה ע"י הבהמה שנחשב לגרמא?

התשובה היא שבחרישה כיוון התלם אינו נעשה ע"י הבהמה בלבד, כיון שהאדם מהזיק את המתרישה ובכך הוא קובע את מקום התלם ואת כיוונו, שהרי דברים אלו נקבעים כתוצאה מצורת אחיזתו או המתרישה והזווית והעומק שבה הוא נועץ אותה בקרקע. על כן אין הוא רק מכוון ומנהיג בגרמא, אלא פעולת הכיוון, ובעקבות זאת החרישה כולה, מתייחסת אליו, והבהמה מספקת רק את הכוח לעשיית פעולה זו. מה שאין כן בזריעה בבהמה, שכאמור לעיל (סעיף ט) אין לאדם שליטה על מקום נפילת הזרעים ועל קצב הנפילה, וממילא ניתן לומר שלא הוא הזרוע אלא בהמתו, שרק בה והתנהגותו תלויים דברים אלו, ולגבי הכיוון אין זה אלא גרמא.

21. שאלה זו נדונה בדברי הרצ"פ פרנק בדבר זריעה על פני המים בשביעית, שם הוא מעיר על ספקו או זריעה בעגלה מנוקבת נחשבת לשינוי ולתולדה. לעומת זאת, במסגרת ברור השאלה לגבי דין זריעה בעגלה כזו אין הוא מעלה כלל את השיקול הזה. יש לזכור גם שהרצ"פ פרנק לא כתב את הדבריו לדפוס ודברים רבים נרשמו כשקול דעת וכחומר לעיין נוסף ולא כהכרעה או כבדור מוחלט (ועיי בהקדמה ל"הר צבי" חיו"ד והאר"ח). נראה שהדיון בעניין שינוי הוא אחר מהמקרים הללו שלא נדון למעשה, אלא במו"מ תיאורטי בדברי החזו"א.

זריעה במכונה אם עובר על ל"ת טובב סביב השאלה אם ניתן לראות זאת כגרמא ולא כמעשה האדם.

כך גם נראה מתוך מסקנתו שם, שזריעה במים איננה נחשבת לשינוי ואיננה מוגדרת כתולדה. לכאורה, פשוט שאם זה איננו נחשב לשינוי ק"ז שזריעה רגילה בשדה איננה יכולה להיחשב לשינוי רק בגלל שנעשית במכונה.²²

יתירה מזו. בזמן הרצ"פ פרנק היה הדבר בגדר שינוי והיה מקום להתלבט בכך. אך כיום שוב לא ניתן לדבר על שינוי כפוטר לגבי דרך זריעה שהפכה להיות הדרך הרגילה והיחידה כמעט לזריעה²³ (עיי' בדברי הרב יעקב אריאל שליט"א במאמרו "שינוי וגרמא במלאכות שביעית" - שבילין אייר תדש"ם, שלדעתו אפילו שינוי מהזריעה הרגילה בשאר שנים לא יועיל כלל, כיוון שאם נעשה הדבר במשך ימים רבים בכל שנת השמיטה, ה"ז הופך לטבע שני ואינו שינוי יותר, וכל היתר שינוי מועיל בדבר ארעי כגון פקו"נ בשבת).

לכאורה, מסקנה זו פשוטה היא, דאם לא כך נמצא שאיסור התורה "שדך לא תזרע" לא נהג אלא בחקלאות העתיקה ושוב איננו שייך לחקלאות המודרנית שבה הזריעה בשביעית שוב איננה אסורה מהתורה. וחלילה לומר כן, שהרי מיסודי הדת להאמין בימות המשיח (הקדמת הרמב"ם לפרק חלק) ועיקר ענינו של מלך המשיח הוא "שהתורה הזאת חוקיה ומשפטיה לעולם ולעולמי עולמים" (הל' מלכים יא, ג) ולכן "חוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם, מקריבין קורבנות ועושין שמיטין ויובלות"²⁴ ככל מצוותה האמורה בתורה²⁵ (שם א).

הרחבנו בברור דעתו של הגאון הרצ"פ פרנק זצ"ל, כיוון שהוא מהווה את עמוד התווך האיתן עליו התבססו וסמכו כל מי שנטו בצורה זו או אחרת להתיר מלאכות מסוימות כגרמא. בנימוקי המתירים כולם אין למעשה כל חדש מעבר למה שכבר נמצא בדברי הרצ"פ פרנק זצ"ל. לכן חשוב להוכיח שדברי הרצ"פ פרנק נאמרו אך ורק לגבי זריעה כבהמה ולא בזריעה מודרנית של ימינו, ואף זה נאמר בהסתייגות לא קטנה. ממילא, אי-אפשר לסמוך על דבריו כדי להתיר את השימוש בגרמא כפי שנהוג כיום.

22. וקשה לומר דעשיית אותה פעולה במכונה במקום ביד מהווה שינוי משמעותי יותר מעשיית פעולה שונה לחלוטין מזריעה רגילה ומימנה מתבטא רק במגמתה המשותפת להצמיח ולהנביט.

23. אף הרב גורן שליט"א שמעלה אפשרות לחקל בשעת הדחק בשינוי בפעולה לבר, איננו מעלה את האפשרות שהזריעה במכונה - מהווה שינוי מספיק לעניין זה, ויש צורך בשינוי מהפעולה הרגילה (עיי' מאורות א' עמ' 14).

24. עניין חזרת מצוות היובל ברמב"ם צ"ע. מצד אחד פוסק הרמב"ם כי מצוות היובל תלויה בישיבת כל עם ישראל לשבטיו - כל שבט בנחלתו, ואילו מצד שני פוסק הרמב"ם כי מצוות היובל עתידה לחזור כשהייתה, ומשמעות הדבר לכאורה, שעם ישראל שזכה מבחינה מסוימת להתאחד כעם אחד עתיד לחזור ולהתפלג לשבטיו, וכל אחד יצטרך לוותר על ביתו ונחלתו ולקבל תמורתם נחלה באזור שבטו.

25. כמובן, שאם הטכנולוגיה המתפתחת תמצא פתרונות לספק את צרכינו בשנה השביעית גם ללא זריעה, הרי שאין בכך כל פגיעה באיסור התורה "שדך לא תזרע" שנשאר קיים כשהיה, ורק נתקיים בנו "וצייתי את ברכתי", שיכולים אנו לדאוג לצרכינו בעז"ה, גם מבלי לזרוע בשנה השביעית.

5. שימוש בגרמא לאחר היתר מכירה

הראשון שהציע להודקק לרעיון הגרמא ולסמוך עליו הלכה למעשה לצורך זריעה אחר היתר מכירה היה הרב ישראלי זצ"ל. הדבר היה בשנת תשי"ב והצעתו הוגשה לעיון הרבנים הראשיים דאז, הרב הרצוג והרב עוזיאל זצ"ל.

אקדים ואומר כי כאשר פניתי לרב ישראלי זצ"ל (במוצאי יום העצמאות השמ"ו) ושאלתי אותו האם כאשר קימת התנגדות עקרונית, חוסר יכולת מעשית או התקוממוח אידיאולוגית נגד זריעה ע"י גוי, ניתן לסמוך על היתרו לזרוע בגרמא, ענה לי הרב ישראלי נחרצות (ואני מצטט): "בשום פנים ואופן לא!" וכשהקשיתי - הרי ממך יצא למעשה היתר זה לראשונה? ענה לי הרב: "מה זה שייד, איך אפשר להשוות את המצב דאז למצב היום?!" והוא סיכם: "הדבר לא בא בחשבון!".

משיחה בע"פ הבנתי שלדעתו, כל הסטת הגה נחשבת למעשה בידיים, אף שהטרקטור הופעל ע"י גרמא. אך גם כשהוצגה בפניו תוכנית לטרקטור שיופעל בגרמא וההיגוי יהיה אוטומטי, הביע הרב ישראלי את דעתו שהיתר הגרמא הינו דחוק ובעייתי מאד, ואין הצדקה לזרוע בדרך זו בשביעית, גם כאשר הגרמא מושלם.

למרות זאת, גרם המצב החמור בתשי"ב להודקק להצעה זו, מתוך מודעות לחוסר האפשרות המוחלט לעשות בתקופה זו מלאכות דאורייתא ע"י נכרים. באותם ימי צנע היד נתון עם ישראל במצב חירום מבחינה כלכלית, מדינית וביטחונית, וקיומה של המדינה לא היה מובטח. [למרות שעה קשה זו, מעניין לעיין בהצעה בשלמותה ("החזרה והמדינה" ד עמ' קלז) שעל פיה נדרש כל חקלאי לזרוע, לפחות, חלק מהשטח לפני שמיטה. הזריעה המוקדמת הייתה כרוכה בסיכון מרובה והסיכויים להצלחה היו מועטים. ובכל אופן ההוראה הייתה לזרוע בין 5% ל 20% לפני ר"ה, בהתאם למידת הסיכון בכל מקום, לאור התנאים האקלימיים והמשקיים].

הזריעה שהותרה בשמיטה הייתה "בעזרת מכונת זריעה מונעת ע"י בהמות. רק במקרה ואין אפשרות להשתמש בבהמות ישתמשו בטרקטור, כאשר פתיחת הצינורות להוצאת הזרעים תעשה בזמן שהטרקטור נמצא בתנועה. קביעת מידת ההכרח לשימוש בטרקטור צריכה להיות ע"פ הוראת הרב".

רעיון זה של זריעה ע"י טרקטור כאלטרנטיבה אחרונה ורחוקה מנומק שם על סמן דעתו של המגן אברהם" בעניין "רחיים של מים". הרב ישראלי מציע לסמוך על המג"א בשעת הדחק, ולראות גם את הטרקטור כזרוע בכוחות עצמו והאדם רק מביאו למקומו ואין זו זריעה בידיים אלא בגרמא²⁶.

תגובת הרבנים הראשיים להצעה הייתה כדלהלן: הרב עוזיאל הכריע שכל זריעה שחיא, בין ע"י בהמה ובין ע"י טרקטור, אסורה, והכל היינו חד. כמו"כ אומר הרב עוזיאל ש"אין כאן עניין למה שכתב המג"א... שהרי הכא ישראל הוא מניע ומוליך את הטרקטור

הלכך כשפותח צינורות... הזרעים כשהטרקטור הולך, הרי הוא כזורע בידיים, הואיל והוא מניע את הטרקטור והוא פותח את צינור הוצאת הזרעים..." (שם עמ' קמ).

הרב הרצוג זצ"ל לעומתו, לא שלל הצעה זו, אך לא מכיוון שהוא התיר גרמא בשביעית, או פסק שגרמא בשביעית היא רק איסור דרבנן או שזריעה בעזרת טרקטור נחשבת לגרמא, אלא כהוראת שעה עקב המצב הקשה. לעצם העניין, דעתו היא שזריעה ע"י הנהגת בהמה קלה יותר מזריעה בידיים וה"ז שינוי. ובכך יש איזה זכר לשביעית למרות שהוא זורע.

לגבי טרקטור²⁷ הוא מציע שפתיחת הצינורות תהיה בדרך הסרת מונע ואז הדבר יהיה "יותר קל מזורע בידיים והוא בבחינת גורם. עכ"פ יש כאן שינוי ועדיין צריך עיון" (שם עמ' קמט)²⁸.

דהיינו, נראה מדבריו, שלגבי זריעה בבהמה, אם בפתיחת הצינורות לא תהיה זריעה בידיים, יהיה בה שינוי והיא בבחינת גרמא. אלא שיש להדגיש:

א. אין הוא מכריע או פוסק שדרך זו מותרת לאחר היתר מכירה, אלא רק שיש בכך קולא מסוימת ושינוי מסוים, ולכן יש מקום להחזיק בה בשעת דחק זו כשא"א לזרוע ע"י גוי.

ב. מדגיש שהיתר זה איננו בגדר הלכה שנפסקת על ידו, אלא כהוראת שעה עקב המצב.

ג. אין הוא דן ומברר את בעיית הזריעה במכונה ממונעת. כל התייחסותו נוגעת כנראה, לזריעה בכוח בהמה בלבד.

בהתאם לאזהרת הרב הרצוג שחס וחלילה מלקבוע את הדבר כהלכה לדורות, מתפרסם היתר זה רק בשנת תשי"ב, ואילו בתשי"ט שוב אין היתר זה מוזכר בחוזרי הרבנות הראשית, למרות שכותב החוזרים הללו היה הרב ישראלי שליט"א. ההוראה בתשי"ט הייתה לזרוע זריעת חורף לפני ראש השנה. לגבי זריעת האביב הורתה הרבנות הראשית: "מהראוי על כן לוותר על זריעת דגנים בעונת האביב אם אי אפשר להיזרע ע"י נכרים, והשי"ת ימלא חסרונם. אולם אלו שיראו עצמם מוכרחים לזרוע באביב, יפנו כשאלה באופן פרטי בבוא העונה עם פרוט התנאים המיוחדים שלהם".

27. בדברי הרב הרצוג זצ"ל ישנה אי בהירות. בקריאה ראשונה נראה כי הוא מתייחס גם לטרקטור, אך עיון נוסף מעלה ספק בכך, ומתוכן דבריו נראה שב"טרקטור" המוזכר בדבריו, כוונתו למכונה שבה מונחים הזרעים ומחוברת לבהמה. כך מפורש בדבריו "בלכת הטרקטור ע"י הבהמה", וכן באומרו: "בענין הטרקטור... נראה שפתיחת הצינורות תעשה ע"י איזה דבר מכני... והנה בדרך שמציעים יש עכ"פ שינוי... כאן הבהמה היא המוליכה אלא שאדם פתח את הצינורות", ואם אמנם כך, אין בדבריו כל התייחסות להיתר הזריעה בעזרת טרקטור ממונע על סמך דברי המג"א, וכל דבריו מתייחסים לבהמה, שגם בה יש להקפיד שפתיחת הצינורות תהיה בדרך הסרת מונע, כדי שלא יתחייב בזריעה ברגע פתיחת הצינורות (גם מהמשך דבריו נראה שהוא דבר רק על בהמות והיתרו מבוסס על כך שהבהמה עושה מעצמה ואין דין מחמר וכו').

28. הרב הרצוג מעלה הצעה לעיון לפתוח את המזרעה כשהטרקטור עומד עדיין על גבול השדה שאינו מקום זרע ונופל לאבוד, ואז הפתיחה לא תחשב לזריעה. מכאן התפתח רעיון "התחלת הזריעה על השביל".

מתוך הדברים ברור שאף אם היו מתירים לזרוע בגרמא, היה זה בדיעבד, וההתייחסות לדרך זו הייתה כדחוקה הרבה יותר מזריעה ע"י נוכרים. ובכל מקרה, לא פורסמה ברבים.

למעשה, גם הרב גורן, שכאמור היה הראשון שהתיר גרמא לכתחילה, ראה את היתר הזריעה בטרקטור בעזרת מכשיר גרמא כדחוק ובעייתי עד מאוד מבחינה הלכתית. ולכן כתב שבמשקים שלא נמנעים מהעסקת נכרים "אין כל סיבה שבשנת השמיטה נכנס לדחוקים ולבעיות הלכתיות סבוכות כדי להתיר את העבודות החיוניות..." (מאורות א עמ' 27). ואמנם, בענין שאלת חרישה וזריעה ע"י טרקטור מכריע הרב גורן למעשה כדעור החזו"א זצ"ל, וכתב "בכל זאת, דעהי שיש לחוש לדעת החזו"א זצ"ל... לכן כדי לא להיכנס לספקות של איסורי תורה, ולאחר שכבר הורה זקן, הלוא הוא הגאון החזו"א זצ"ל הקובע שיש במכונה משום מלאכת חרישה וחייבים עליה בשבת חטאת ובכלאיים משום מחפז וזורע, יש להתקין על כל מכונה חקלאית ממונעת מכשיר השהיה" וכר' (שם עמ' 13).

הפתרון המעשי המוצע ע"י הרב גורן - מכשיר הגרמא - איננו מובן כל צרכו. אילו היה החזו"א רואה את האדם כחורש וזורע בידיים, רק בגלל הפעלת המכונה בתחילת החריש ניתן היה אולי²⁹ להבין שמכשיר ההשהיה מנתק את פעולת האדם מהפעלת המכונה, ואין ההפעלה מיוחסת לו אלא בגרמא. אך הרי החזו"א מנמק את חיוב האדם בחטאת גם כיון "שהאדם מכוון אותה שתלך לפי תלמי השדה". ועל זה אומר החזו"א שאף שאין האדם חורש הרי "המכונה היא כלי האומנות של האדם והעמדת המכונה על השדה וכיוון הפרקים על מכונם" - היא היא שמחייבת אותו משום חורש. ובכך הרי אין מכשיר הגרמא מוגבל ולא כלום³⁰.

המסקנה העולה מכל האמור הוא שקשה ודחוק עד מאוד לומר שהזריעה בטרקטור (גם כאשר משתמשים במכשירי גרמא ומקפידים לנסוע בגז קבוע) נחשבת לזריעה בגרמא וזאת בגלל ההולכה בשדה, הכיוון והדייק, שאינם מאפשרים להתייחס לזריעה כנעשיה מאליה. למעשה, כך גם מוכח מדבריהם של חקלאים רבים המסיחים לפי תומם וטוענים שזריעה ע"י גוי כרוכה בסיכון כלכלי גדול, כיוון שמדובר בעבודה מקצועית ומדויקת. עצב העלאת טענה זו מוכיחה ומאשרת כמה עדים את המסקנה הג"ל, שאי אפשר להתייחס לזריעה כזו בגרמא בלבד - שמשמעותה שהאדם רק נוהג בטרקטור והטרקטור זורע מעצמו. ההשגחה המקצועית והכיוון שנעשה ע"י האדם, גם לאחר השימוש במכשיר גרמא, מחייבים לומר שהטרקטור איננו אלא כלי אומנות ביד האדם וכגורן ביד החוצב בו.

29. ע"י לעיל סעיף 11 והערה 12.

30. בשיחה בע"פ עם הרב גורן התברר לי שהרב עצמו מודע לקושי זה, ולמעשה הוא מסכים שלדעור החזו"א מכשיר הגרמא לא יועיל, ועיקר ביסוסו הוא על המג"א וההזת"ס שהסכים עמו. אלא שגם הרו גורן עצמו מפפק אם ניתן לדמות טרקטור לדינו של המג"א, שהרי הוא אוחז "את המכונה בין הטרקטור הוא כלי אומנותו המכוון אותו כרצונו, דמי טפי לחורש בשוורים שחייב", ואין זה "כרחיני של מים שאין הרחיים בידו ככלי ביד האומן" (עיין לעיל סעיפים 10 ו-16). וכן בבואו לחלק בין טרקטור לכהמה כתב שבטרקטור "אם אם האדם רק מכוון את המכונה הוא מפעיל לרצונו את כל המערכות והכי תתן לשליטתו... ואינו תלוי ברצונו של גורם אחר" (עיין מאורות א עמ' 12-13 ולעיל סע' 9).

יש להדגיש שגם אם תיווצר אפשרות להגיע ל"גרמא" מושלם (פחות או יותר), כגון טרקטור ממוחשב שיתוכנת ויכוון לפני השנה השביעית, ספק רב אם יש מקום לילך בדרך זו. זאת, לא רק מחמת הספקות לגבי גרמא בשביעית או ביטול ה"זכר לשביעית" כפי שנקבע ע"י המתירים, אלא מאותה סיבה שיש לפקפק האם רצוי וראוי לפתח מכשירים וטומוטיים שיאפשרו לאדם להמשיך בשבת את היצור במפעל כרגיל בימות החול, להפעיל את מכשיר הווידאו ואת רכבו וכו', שהרי בדרך זו תיעשה השבת, ח"ו, כשאר ימות החול, מבלי שנעבור איסור תורה כל שהוא.

וצדקו דברי הרב הזקיה שבתני, שהיה חבר הרבנות הראשית, שכתב בעניין היתר הגרמא ע"י בהמה לרצ"פ פרנק זצ"ל: "ולרעותי הקטן, לו יהי צד היתר, בלי ספק שאין לנו להורות היתר ח"ו דע"ז בטלה השביעית". ואף הרצ"פ פרנק בתשובתו כותב (גאון צבי על כרם ציון הלכות שביעית פ"א אות ב): "הנה בעיקר דבריו ודאי צדק כת"ר שאין להתיר להדיא, וגם אני כל דברי יסבו רק לעניין הלא-תעשה שבתורה שיש לרדן טובא שאין בזה איסור תורה". ק"ו שהדברים יפים לדרך שלא הותרה ע"י הרצ"פ פרנק ואחרים, ושספק גדול מאד אם ניתן כלל להחשיבה כגרמא.

כיום, שאין הכל מקפידים להזדקק ל"היתר המכירה" אך ורק כאשר אין כל ברירה ובשעת דחק גדולה, ופעמים הרבה הזריעה נעשית מתוך תפישה שכיוון שהיתר המכירה מונגה ע"י הרבנות הראשית, אין כל הצדקה לשבש את חיינו הכלכליים והחברתיים, יש להיזהר מלהפיץ מכשיר המבוסס על קולות רבות, דחוקות ומחודשות, ולסייע בכך, ללא הצדקה, בהפעלת המשק החקלאי בשביעית בהיקף ובאופן רגיל פחות או יותר³¹.

לאור כל זאת, יובנו הנחיות הרבנות הראשית לקראת שנת השמיטה תשמ"ז שלכתחילה, כמובן, יש להשתדל למעט ככל האפשר בעשיית מלאכות בשביעית. לגבי מה שאי-אפשר להימנע, ניתן להתיר לאחר מכירה, רק מלאכות דרבנן, ומלאכות דאורייתא רק ע"י גוי. במקום שאין כל אפשרות לעשות ע"י גוי, יש לבחון את הסיבות לכך לגופן, לבדוק את נחיצות עשיית המלאכה ואת אפשרויות ההיתר החלופיות לעשייתן בכל מקרה ומקרה כפני-עצמו. אך אין מקום להתיר "גרמא" או כל היתר אחר לכל מקום ולכל מלאכה ללא הבחנה ובירור מדויק וספציפי אם מוצדק לסטות מההנחיה ההלכתית הקבועה, ומבלי לבחון היטב האם הדרך החלופית המוצעת אמנם יש בה בכדי להקל מחומרת האיסור³².

31. ידוע שהרב גורן עצמו שהיה מוכן להקל בגרמא עקב התנגדותו להעסקת נכרים, מתנגד באותה מידה לפחות, למכירת הקרקעות לגוי וכן מערער על תוקף המכירה מבחינה הלכתית (עיין הערה 2). ובשני המקרים הוא מציע את הפתרון רק כאשר באמת אין דרך אחרת, כי הרי בודאי שאין זו דרכה של תורה אליבא דידיה, לפתור את בעיות ההלכה במדינת ישראל ע"י "גוי של שבת" ו"גוי של שמיטה" שמזכרים לו את כל הארץ ועל סמך זה עובדים את האדמה.

32. אם אמנם היה צורך והצדקה להקל על חומרת האיסור ולהשתמש לשם כך בגרמא, הרי שמלבד מה שהוזכר כבר לעיל בדרישות הרב גורן (הערות 1 ו-10), יש מקום להקפיד על שימוש בטרקטור-זחל שבו ניתן לזרוע בקווים ישרים, כמעט ללא צורך בהתערבות האדם וללא הסתת ההגה. גם במקרה זה יש להחליט ולקבל מראש שהדיוק בזריעה לא יהיה מושלם, דהיינו, שהטרקטור ייסע מעצמו בקווים ישרים ומבלי שהנהוג יגע בידיות המסיתות את הזחלים, גם אם ע"ז נפסיד חלקות קטנות שלא יזרעו או נבזבז יותר מדי זרעים. גם הורדת השרוול בין ה"דרייל" לגלגלים תביא לידי כך שנפילת הזרעים לא תהיה תמיד

6. סיכום ומסקנות

- א. יש ספק גדול אם הורדת רמת מעשה האיסור של מלאכות האסורות מהתורה מדאורייתא לדרבנן, מועילה כדי לצאת ידי חובת ההגבלה שהתנו המתירים, שאף לאחר "היתר מכירה" לא תיגע יד יהודי במלאכות האסורות מהתורה.
- ב. למרות שהרצ"פ פרנק נוטה להכריע שבגרמא בשביעית לא יהיה איסור תורה, הרי שהדברים אינם פשוטים לו כלל ועיקר, ואף הוא בעצמו מודע למקורות המתנגדים לכאורה, לקביעה זו, ואמר את דבריו מתוך ספק.
- ג. אמנם הרצ"פ פרנק מעלה אפשרות לראות זריעה ע"י בהמה כזריעה בגרמא, אך דבריו אלו אמורים אך ורק לגבי זריעה ע"י בהמה ולא לזריעה במכונה המונעת ע"י טרקטור, שאותה קשה מאוד לראות כגרמא.
- ד. מכמה מקורות עולה שלרעת הרצ"פ פרנק מלאכה הנעשית בעזרת מכונה המופעלת ע"י האדם נחשבת למלאכה בידיים. ספק אם "גז קבוע" ומכשיר גרמא מספיקים כדי שהטרקטור לא ייחשב לחץ האדם. בכל מקרה הסתת הטרקטור לאחר מכן נחשבת למעשה בידיים.
- ה. מסיבה זו אי אפשר לראות את הזריעה בטרקטור כזריעה בגרמא, והדבר נחשב לזריעה בידיים, ולא נמצא חולק בעניין זה על פסקו המפורש של החזו"א (מחלוקת הרצ"פ פרנק על החזו"א היא במקרה והאדם לא מסיט את הטרקטור ואף לא מפעיל אותו אלא מסיר את המונע, שלדעת החזו"א עצם הדבר שזו דרך הנהגת הזריעה מספיקה כדי לחייב את האדם שלא עושה דבר).
- ו. הרב ישראל שליט"א והרב הרצוג זצ"ל התירו על סמך המגן אברהם כ"הוראת שעה" בלבד לזרוע ע"י טרקטור וביגרמא, אך הם לא הכריעו ופסקו בכך הלכה, אלא ראו בכך הקטנת האיסור שיש מקום לסמוך עליה להקל בשעת דחק גדולה. ממילא אי אפשר להסתמך עליהם לגבי הנהוג כיום, במיוחד שיש לחלק בין טרקטור ובין "רחיים של מים".
- ז. הרב גורן שליט"א אף הוא מכריע הלכה למעשה כחזו"א, שזריעה בטרקטור הינה זריעה גמורה בידיים. אלא שכדי לפתור בעיה זו הורה להרכיב מכשיר גרמא על הטרקטור. למעשה, מכשיר זה איננו פותר, בשום אופן, את בעיית הכיוון של הטרקטור שבגללה פוסק החזו"א שהזריעה בטרקטור נחשבת לזריעה בידיים.
- ח. זמירה עם מכשיר גרמא חמורה עוד יותר, מבחינה מסוימת, מזריעה עם מכשיר גרמא, כיון שבניגוד לטרקטור שיכול להמשיך לזרוע ולחרוש גם אם הידיים יוסרו מההגה, הרי שבזמירה החזקת המזמרה ביד וכיוונה למקומה הינה תנאי לבצוע הזמירה. לכן זמירה כזו נחשבת לזמירה בידיים, כמו בחרישה בכוח בהמה, שבה החזקת המחרישה מדויקת, אלא תלויה במידה רבה בתנוות הטרקטור. טוב עוד יותר לעניין זה הוא טרקטור עם היתר אוטומטי באמצעות עוקב תלם או מחשב (אמצעים שעוסקים בפיתוחם בתקופה זו). כמור"כ, נראית זריעה ביבש כעדיפה על זריעה ברטוב, כיוון שיש מקום לראות אולי את עצם הזריעה הזו כגרמא מסוימת הקל יותר מזריעה רגילה (עיין "כרם ציון" הלכות שביעית פ"א ב"גידולי ציון" אות י'). כמובן, אין בכך כדי לפתור את שאלת החרישה המלווה את הזריעה הזו, שקרוב מאוד לזרוע שהיא דאורייתא. ואכמ"ל.

ע"י האדם הינה תנאי להתבצעות החרישה. מבחינה אחרת יש בזמירה קולא כיון שלאחר ההפעלה בגרמא אין האדם מכוון ומסיט את המכשיר ממקום למקום.

ט. יש להזהיר ולהתריע על ש"הוראת שעה" דחוקה הולכת ונקבעת כ"הלכה לדורות", ובכך נפגע ה"זכר" המועט שנשאר לשמיטה לאחר "היתר המכירה", שאף עליו אנו מצרים שנהפך ונקבע מ"הוראת שעה" ל"הלכה לדורות".

י. כדי להימנע מהזדקקות לעבודת נכרים וכדי לשכלל את קיום השמיטה במקביל להתבססות והשתכללות הבניין החומרי בארץ ישראל, יש להקדיש מאמצים בחיפוש אחר פתרונות אגרו טכניים שימנעו את הצורך לזרוע בשמיטה (זריעה מוקדמת, גידולים רב שנתיים. גידולי ירקות ב"בתים" "בעציצים"³³ וכדו').

ובזכות קיים מצוות השביעית נזכה שיתקיימו בנו דברי הנביא : "זנטעתים על אדמתם ולא ינתשו עוד מעל אדמתם אשר נתתי להם" (עמוס ט').

33. הכוונה כמובן לדין "בתים" ו"עציצים". ידוע ששיטות גידול הירקות המשוכללות והמתקדמות ביותר נעשות כיום על גבי מצעים מנותקים לחלוטין ובתוך הממות, באופן שאין חשש זריעה בשביעית.